

خیال، مثال و جمال

در عرفان اسلامی

دکتر علی شیخ الاسلامی

انتشارات فرهنگستان هـ

زمستان ۱۳۸۳

شیخ الاسلامی، علی، ۱۳۱۵ -

خیال، مثال و جمال در عرفان اسلامی/نگارش علی

شیخ الاسلامی، -- تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۳.

۸۰ ص. - (فلسفه و حکمت: ۴)

ISBN: 964-8802-06-8

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. ۵۱

۱. عمالم مثال. ۲. خیال پردازی. ۳. زیبایی شناسی (عرفان).

الف. عنوان.

۲۹۷/۸۳

خ ۹ ش ۹/۶/۲۲۸۶

۳۶۶۲۱-۸۳ م

کتابخانه ملی ایران

انتشارات فرهنگستان هنر

خیال، مثال و جمال در عرفان اسلامی

علی شیخ الاسلامی

ویراستار: افرال ملک ملکی

صفحه آرای: کیوان پور شعبان

طراح جلد: فرزاد ادیبی

چاپ اول: زمستان ۱۳۸۳

شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: ترمه

چاپ: رامین

شابک: ۹۶۴-۸۸۰۲-۰۶-۸ ISBN 964-8802-06-8

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، انتهای خیابان فلسطین جنوبی، کوچه لقمان الدوله ادهم، پن بیست

بوذرجمهر، پلاک ۲۳، فرهنگستان هنر - تلفن ۶۹۵۱۶۵۰-۲ - صندوق پستی:

WWW.honar.ac.ir

۱۳۱۴۵-۱۳۷۷

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
سخن ناشر	۷
پیشگفتار	۹
مقدمه	۱۱
فصل نخست - خیال و مثال در فلسفه و حکمت	۱۵
جایگاه خیال در انسان‌شناسی	۱۷
جایگاه خیال در هستی‌شناسی	۱۹
براهین اهل فلسفه دربارهٔ عالم مثال	۲۴
آراء شیخ اشراق و صدرالمتألهین دربارهٔ عالم مثال	۲۸
فصل دوم - خیال و مثال در عرفان	۳۳
جایگاه عالم مثال در هستی‌شناسی ابن عربی	۳۶
عالم مثال و جهان خواب و خیال	۴۳
جغرافیای خیال	۴۹
ویژگی عالم مثال	۵۵

فصل سوم - زیباشناسی عرفانی.....	۵۹
ویژگی‌های جمال	۶۴
انواع زیبایی	۷۰
جمال الهی.....	۷۲
فهرست منابع.....	۷۹

سخن ناشر

هنر حاصل ذوق و حس زیباشناختی هنرمند و تجربیات و آموخته‌های اوست. در این مسیر، او در تعامل با هنر و دانش اقوام و ملل دیگر به غنای تجربه خود می‌افزاید و افق دید خویش را می‌گسترده و از این رهگذر است که آثار و اندیشه‌های هنری به منصه ظهور می‌رسد و میراث هنری شکل می‌گیرد. این میراث هنری جلوه تلاش هنرمندان، اندیشمندان و انسان‌هایی است که در آفرینش اثری زیبا سهم داشته‌اند. در واقع آنچه به عنوان دست‌ساخته‌ای انسانی در قالب یک تابلو نقاشی چشم‌نواز، بنایی عظیم، مجسمه‌ای زیبا، و خطوط اسرارآمیز خودنمایی می‌کند، تحت تأثیر انگاره‌ها و اندیشه‌های رایج در تمدن‌های گوناگون بشری است. مهم آن است که این میراث را بشناسیم و ابعاد گوناگون هنری، فلسفی، تاریخی، جامعه‌شناختی، انسان‌شناختی و... آن را تحلیل و بررسی کنیم.

بر همین اساس فرهنگستان هنر در چارچوب رسالتی که در نشر، ترویج و حمایت از هنر بر عهده دارد، علاوه بر برپایی همایش‌های بین‌المللی، هم‌اندیشی‌ها و نمایشگاه‌های مختلف، با انتشار مجموعه آثاری در حوزه‌های گوناگون هنر سعی در پاسخگویی به نیاز هنرمندان و

محققان در این زمینه دارد.

انتشارات فرهنگستان هنر به منظور گسترش و ترویج مباحث فلسفی و نظری هنر، اقدام به چاپ و انتشار این موضوعات در قطع جیبی کرده است. مجموعه حاضر که درس گفتارهایی دربارهٔ زیباییشناسی فلسفی و فلسفه هنر و حاصل تلاش گروه فلسفه و حکمت هنر فرهنگستان است، اولین مجموعه از این نوع کتابهاست که منتشر می‌شود. امید است با انتشار این مجموعه‌ها امکان دستیابی سهل‌تر علاقه‌مندان به این گونه مباحث فراهم آید.

انتشارات فرهنگستان هنر

زمستان ۱۳۸۳

پیشگفتار

در ایران رشته‌های زیباشناسی فلسفی و فلسفه هنر به رغم داشتن علاقه‌مندان بسیار هنوز در مراحل نخستین شکل‌گیری خود هستند. این در حالی است که در فرهنگ دیرپای سرزمین ما هنرهای اصیل، باشکوه و کم‌نظیری چهره نموده و از پشتوانه‌های استواری برخوردار بوده‌اند.

فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران برای گسترش و تعمیق مباحث نظری هنر کوشیده است تا با ترغیب صاحب نظران عرصه هنر و به‌ویژه اندیشمندان حوزه فلسفه از یک سو و تشویق علاقه‌مندان، هنرجویان و دانش‌پژوهان از سوی دیگر، بستری برای آشنایی جامعه فرهنگی با این مباحث فراهم کند. به این منظور فرهنگستان هنر طی سال‌های ۱۳۸۲ و ۱۳۸۳ از جمعی از استادان این حوزه دعوت کرد تا درس‌گفتارهایی را درباره زیباشناسی فلسفی و فلسفه هنر برگزار کنند. این درس‌گفتارها با هدف معرفی فشرده و اجمالی مباحث زیباشناسی و فلسفه هنر و زمینه‌سازی برای جلب توجه، مطالعه بیشتر و راهیابی به کارهای پژوهشی، اندک زمانی پیش از تأسیس دوره دکترای فلسفه هنر در دانشگاه علامه طباطبائی و با همکاری فرهنگستان هنر، برگزار شد. مجموعه حاضر حاصل این درس‌گفتارهاست که اینک با تکمله‌هایی به‌ویژه در مورد معرفی منابع برای مطالعه بیشتر تقدیم می‌گردد.

بدون شک مجموعه حاضر خالی از کاستی‌ها نیست. همفکری صاحبان نظر و اهل هنر و پیشنهادها و نقدهای ارزشمندشان می‌تواند در راهیابی‌های آینده مددگار ما باشد.

مقدمه

ومن ورائهم برزخ الی یوم یبعثون

و در پی ایشان برزخی است تا روزی که برانگیخته می شوند.
قرآن کریم، سوره مؤمنون

یکی از مهمترین مقوله های مطرح در جهان فلسفه، عرفان و ادبیات،
قوه خیال و جهان مثال است که مورد توجه بسیار حکیمان، عارفان و
ادیبان بزرگ بوده و به طور مفصل چه در حوزه هستی شناسی و چه در
ساحت انسان شناسی مورد بحث و دقت قرار گرفته است.

واژه خیال، که در زبان عربی با فتح "خاء" و در فارسی با کسر "آ" تلفظ
می شود، دارای معانی و معادل هایی گوناگون است. گمان و وهم، خواب و
رؤیا، وهم و امور موهومی و حتی پارچه ای که در میان مزارع و باغستان ها
برای پیش گیری از مزاحمت پرندگان بر سر چوبی نصب می شده است،
همگی معادل هایی است که با تسامح برای واژه خیال به کار می رود یا
رفته است، اما اصیل ترین و بهترین معادل فارسی برای این واژه پندار
است. به کاربرد خیال در این ابیات توجه کنید:

دل زبستان خیال او به بویی خرم است

مرغ زندانی تماشا برنتابد بیش از این

یا:

ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم

وز آنچه گفته اند و شنیدیم و خوانده ایم

شبحی که از دور از چیزی دیده می‌شود و تصویری که از شیئی شفاف دیگر می‌افتد و انعکاس آن با چشم دیده می‌شود، مانند تصویر در آینه یا آب و حتی تصویر انسان در مردمک چشم انسانی دیگر، همگی از معانی خیال به شمار می‌رود که به‌ویژه خیال در معنی اخیر آن به صورتی گسترده مورد استفادهٔ ادیبان بوده است. حافظ می‌گوید:

ای آفتاب آینه‌دار جمال تو
مشک سیاه مجمر گردان خال تو
صحن سرای دیده بشستم ولی چه سود

کاین گوشه نیست درخور خیل خیال تو
خیال، تصویر محبوب در چشم محب است و از دید حافظ اگر چه محب با اشک دیدگان خود را شفاف‌تر می‌کند و این خانه را آب و جارو می‌زند تا شایستگی دیدار محبوب را بیابد، اما هنوز هم صحن سرای دیدهٔ او درخور خیل خیال محبوب نیست. همو در جای دیگر می‌سراید:

گفتی که حافظ این همه رنگ و خیال چیست

نقش غلط مبین که همان لوح ساده‌ایم

و نیز:

می‌رفت خیال تو ز چشم من و می‌گفت
هیئات از این گوشه که معمور نماندست

مولوی می‌گوید:

آن خیالاتی که دام اولیاست

عکس مه‌رویان بستان خداست

اصولاً شعر ریشه در خیال و تخیل دارد و در تعریف، آن را کلام مخیل

مخیل دانسته‌اند، یعنی سخنی که ریشه از تخیل می‌گیرد و خیال شنونده را نیز برمی‌انگیزد. ادبیات فارسی نیز مدیون این نیروی درونی بسیار ارزشمند است که شعر ناب را با خیال و عالم مثال گره می‌زند. به این غزل سراسر خیال‌انگیز حافظ توجه کنید، اما بر شاعر گرانمایه آن خرده مگیرید، زیرا تخیل نمی‌تواند قانونمند باشد. سخن‌گویی شاعران در ورای تعلقات مذهبی به این دلیل نیست که این شاعران با مذهب و دیانت بیگانه بوده‌اند، بلکه از این بابت است که دنیای خیال مرز نمی‌شناسد و آن‌جا کسی به ایمان و کفر متصف نمی‌شود. به هر حال، حافظ در غزلی که از اصطلاحات عالم خیال سرشار است چنین می‌سراید:

دل‌م‌رمیده لولی وشی است شورانگیز

دروغ وعده و قتال وضع و رنگ‌آمیز

فدای پیرهن چاک ماهرویان باد

هزار جامه تقوا و جامه پرهیز

خیال خال تو با خود به خاک خواهم برد

که تا ز خال تو خاکم شود عبیرآمیز

فرشته عشق نداند که چیست ای ساقی

بخواه جام و گلابی به خاک آدم ریز

پیاله بر کفتم بند تا سحرگه حشر

به می زدل ببرم هول روز رستاخیز

فقیر و خسته به درگاهت آمدم رحمی

که جز ولای توام نیست هیچ دستاویز

بیا که هاتف میخانه دوش با من گفت
 که در مقام رضا باش و از قضا مگریز
 میان عاشق و معشوق هیچ حائل نیست
 تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز
 این رساله مختصر که فراهم آمده از مباحث مطرح در جلسات
 چهارگانه درس خیال، مثال و جمال / در عرفان اسلامی در مؤسسه
 فرهنگی هنری صباست. پس از این مقدمه کوتاه به بیان معنای اصطلاح
 خیال و مثال در عالم فلسفه و حکمت پرداخته ایم، آنگاه بایان برهان‌های
 فلسفی اقامه شده بر تحقق بیرونی عالم مثال، دیدگاه دو شخصیت بزرگ
 حکمی یعنی شیخ اشراق و صدرالمتهلین شیرازی در این زمینه بیان
 شده است و از این مسیر، با تکیه بر آراء و عقاید ابن عربی گام به وادی
 خیال و مثال در جهان عرفان نهاده ایم و اندیشه او و شارحان آثارش را در
 این زمینه مورد بررسی قرار داده ایم. در انتها، بحث خود را با طرح مقوله
 زیبایی و جمال از دیدگاه طبیعت و هنر در عالم عرفان و ارتباط آن با
 نیروی خیال و جهان مثال به پایان برده ایم. امید که این رساله مختصر
 فتح بابی در زمینه بررسی آراء زیباشناسی در فرهنگ اصیل عرفانی و
 اسلامی باشد.

با تشکر

علی شیخ الاسلامی

مهرماه ۱۳۸۲